

լուս.¹ ելիլե եւ բուրլեղեյ² Եկեղեցոյն մէջ գտեկրատեան բուրլեղեղեղ արիլէ: Որ բանը մեղիկ դիւար ութվիլէ. որով Հետեւ կենդոնեբրս այսպէս բան չինք լուրի եւ չինք տեսիլ: Եւ տէր խաղարին տեղն զմէկ գահ Հանաճան անուանը Հայր սիմէն սուրբերիոր դրիլին. որն որ մեղիկ ամենեւեւին չի ութվիլ. զերայ. մէն օր ծեր է եւ այդքան էքստերիաձայն³ չուծի, նայ անհասարին կութիլ մեղի թէ կարնայ կարաւարելու: Վասն որոյ կու խնդրիլը գերաբայանաւ: Թանգ, որպէս գեթը Հայրն, որ չի խնայիս, մեղի այս կրածին անելու եւ զատոր առաջի սուրբերիորն, այսինքն զՀայր Ղազարն տեղն հասգաւտելու եւ սուրբերիորութեանը մէջ դնելու. որով Հետեւ գիւրիւն, որ գերապայանաւ թիւնդ մեր Հայրնիս, եւ այս աւելեւածին ալ գերապայանաւ թեանդ մօտէն ունի գտերէնանէնծան: Ատեղ այդպէս հանդգնելով, տէր գարուան զնայ ղնեւտիլն: Երթալուն մեծ ուրախութիւն ունացիլէ մեր հասարակն. եւ գրիլինք ալ ղնեւտիլը Աբրահամը, որ մեղի ալ շատ չի խրկէ զտէր գարուան, որ չիլայ գայդակղութիւն մեր Ժողովոգեան մէջ: Ղասն որոյ իմաց կանինք գերապայանաւ թեանք, որ գաղազվոյ⁴ ղնեւտիլը: Աբրահամը մօտէ գտար գիրիկ գերապայանաւ թեանք, վասն այս բանին, նայ գիւտութիւն ունեւտ, որ մեր կամքն է, որ ալ շատ տէր գարուան մեր քաղաքը չի գալիս:

(Հորանսիլն)

ՅՈՂԷ. ԱՆԾԻՆ

ՄԱՅԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԳԵՂՈՐԳԵՆ ՊԵՐԻԿԵՆՆ ՂԵՏՈՐԵՆՈՐԷ

Ի՛նչ գնդեկեան իմաստասէր Սարգիսազգին աւնուանի առաջախախտելունը, զոր մեր նախնիք փութացած էին թարգմանել արդէն բաւական կանուխ, այն գործերէն է որոնք հայ ձեռագրաց մէջ շատ ցանցաւ կը գտնուին: Հասակոտոր մը ծանօթ էր

¹ Ըստ զարմանիլ բան. ազգայնի՝ հայու յառապեալ անուններն այն կերպով էր փոխելի: Վարդանը կրէայ Martinus. Բ. քանդիորո՝ Augustinus. Միւսալ Michael. ու հոս զարաբաղ՝ Carolus.

² Ըս բան ի՛նչեմի՝ ազգայնիք թերեւս անոր համար որ օտարաց առջեւ իրենց յատկացեալ անուններով ուրիշ չպահեն. եւ կամ անոր համար, որ անոց հանց ըլլան:

³ Լուս. է. փոքրատե թիւն. տեղեւթի թիւն:

⁴ Կախմա՝ ունեւտ. կոտիլ:

⁵ Ի զիպու ածի ար. թ է ար:

ղնեւտիլը հաւաքման մէջ, ամբողջ կամ գրեթէ ամբողջ — վասն զի տակուին՝ համաժառու կամայ յոյն բնագրին՝ շատ աղբիւր էր կ'երեւան, — նոր միակ ծանօթ օրինակի մը մէջ, այն է Մեծ. Անտունեան Հարց ձեռագրիւր Կ. Պոլսին: Հասակոտորը շատեղի հրատարակած էր: Ամբողջին հրատարակութեան ալ կրկին փորձեր եղան իւր տասն տարի յառաջ. բայց այնպէս լիկ փորձ մնացին, մինչեւ այս օրերս ամբողջովին լայս տեսաւ: Ղնեւտիլը Հարց մամլին, եւ այն՝ ամեն կողմանէ իմաստալ հրատարակութեամբ մը: Ասոր մասին կ'արժէ քօտիք մը խոսք բան, նպատակ ունենալով մէ այնչափ նոր բան մ'ըսելու՝ որչափ ընդհանուր գործին նկատմամբ համառօտ եւ ամբողջ տեղեւթի թիւն մը տալու, յաւանքով որ ապագային եղած չ'ըլլար այս կամ այն տեսակիտով:

Թէ Պերիկեայ վեցօրէից հայ թարգմանութիւն մը կար. ծանօթ էր շատեղի: Ղնեւտիլը հրատարակորը գործածած է արդէն Հ. Մ. Աւգերեան «Հայկազեան Բառագրոց» մէջ, որուն սկիզբն ալ կամ հեղինակոց ցանկին մէջ կը գտնուի. «Պերիկեայ, Հոգւած թերթաւոց Գերեզեայ Պերիկեայ յոյն սարկաւազի եւ քաղաքագրի յաւանք ձեռակրկ կայսեր ի վերայ վեցօրեայ արարութեան. ի նմին է գալուստ արքեպիսկոպոսի ի հայ բարաւտ արանկ շարագրութեամբ, պահելով զալ գլուխական ուն զյոյք ընդ հայակապ հայկաբանութեան: Ի հին հոգւոյն իւրի մասն անկէ լայս հոգաւոր ընդ գրեմու գրով» «Պերիկեայ ի գալուստի», իցէ թէ ամբողջ ի վեր երեւեալ: Ասիկ ճիշդ կէս զար ետքը հրատարակուեցաւ այս պատմական իմ կնիմով ինչպէս յետոյ ծանօթացաւ. — վասն զի բուն գրուածքն առանց ստորագրութեան է, — վաղա՛մեռիկ Հ. Արեւելի Սարգեան: Ինքը գրած է գեղեցիկ յառուած մը, որուն նիւթն է «Հնչեւաբանութիւն եւ հնչեւաբան թարգմանիչը հայկական լեզուի»: Արեւելի Սարգեան: Ինքը գրած է գեղեցիկ յառուած մը, որուն նիւթն է «Հնչեւաբանութիւն եւ հնչեւաբան թարգմանիչը հայկական լեզուի, գործ — Ժ» ի նկատման ունենալով թարգմանութիւնը Սոս. Սիւնեցւոյ եւ այլոց, որոնք «մինչեւ Ժ գարուն վերջ թարգմանուած» էին: Ահա ասոց յեղին «Իրեւ. յետին եւ պակասեւ թարգմանութիւն մ'ալ, ըլլալով Պերիկեայ, եւ «Իրեւ. նախնայ յիրաւի արժանաւոր պատմաւի մը կը գնէ կից նոյնը, իրը 186—7 առջ ամբողջւե՛ Զե-

¹ Հ. Սիւնե. Բառագ. (Ղնեւ. 1838) Լ. 18: Եւսիլ յառաջ ալ Սոմալեան նշանակած էր հայ թարգմանութեան ցուցակի մէջ, տես Somali, Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in Armeno. Venezia 1826, p. 32.

² «Բառագր» 1875, էջ 118—125:

³ Ընդ՝ էջ 122—5: Հրատարակուած են յաւանքի տարբեր՝ 85—109, 149—160, 187—217, 220—32, 242—270, 338—68, 371—3, 379—61, 383—401, 483—91, 896—7: Թարգմանութեան մասին կ'ընէ՝ Գրեւ. յետին եւ ազգաւոր թարգմանութիւն մ'ալ մեր հնար հասանելիքն է յոյն սարկաւազի մէ վեցօրեայ արարութեան փայ գրած Զաւեւին մաս մը. այս սարկաւազն՝ Պերիկեայ Պերիկեայի է գարուն անձ մ'է, բայց թարգմանութիւն չի գիտցուի իր եղած է, սակայն անանիլի. վերջին ալ թարգմանութեանց հնչեւաբանութիւնն ունենալով՝ հանդիմ Հայկաբանութեամբ, առանց երկրորդայն այս ժամանակաց մէ կ'ընէ կը կործնէ. եւ օրինակով իսկ այսպէս մաս մը աւ զապաստար գտնելով:

առաջին մասին հաս բան մը չէ նշանակուած: Բայց անոր մասին ալ խոսած է նոյն հեղինակն ուրիշ յօդուածի մը մէջ: Իր օրոշով րդ տեսնենք՝ անձա-նօթ մնացած է Պիտիգեայ խնդրով զբաղողներուն: Այս յօդուածն է՝ «Ընդհանուր տեսութիւն մը նախ-նեայ թարգմանութիւնը կըսէ զատաստան ընե-լու: Եւ ուր՝ ի միջոց այլոց՝ յատկապէս քննութեան եւ գէմ՝ առ գէմ՝ համեմատութեան տունան՝ են Պիտիգեայ այն պատասխինքը, զորոնք րդ գտնենք Վարդանայ Արարածոց խմբագիր մեկնութեան մէջ, եւ ուր րդ ծանուցութիւն Վենետիկ պատասխինք րդ գտնուի: Բերականութեան մը ծայրը՝ Այս եր-կու կէտին մասին ալ քիչ մ'ենքը, հոս միայն նշու-նակենք րդ Սուրբանայ այս վերջին տեղը Վարդանայ քով կ'ըսէ Պիտիգեայ խորհրդարան մասին այնչափ ապահով չէ խօսիր, մինչեւ կարելի կը համարի որ Վարդանայ թարգմանութիւնն ըլլան: Այսչափ Վենետիկ չ'առաջարկուի:»

Անորման օրինակին գտնուիլը Հարց Ան-տոնեանց գրատուոր ծանուցան էր 1880ին Նորայր: Բանի մը տարի ետքը Հ. Գարեգինի նախնայ թարգմանութեանց շարքին մէջ յիշելով Պիտի-գեան, որով իբր օրինակ քանի մը տող ալ կը գնէ, կը ծանուցանէր որ նոյն թարգմանութեան ընդօրինա-կութիւն մ'ընդունան ըլլալով՝ Վենետիկ մամուլին շուտով ըստ պիտի տեսնէ գործը. իսկ իբր թարգ-մանիչ կարելի կը համարէր նաեւ զԲովհանէն Սարկուազ: Յարկոյ տարին տրեւմբէր հրատա-

յոյ հրատառն՝ գրած էր ի քերականութիւն Նորայրի ի պո-րտիւն: Բուն հեղինակին՝ յայն քերականութիւն ուրիշ ազա-լագական գրութեանց մէջ երկրորդին է այս գործն՝ 1910 առ լափու: որուն միայն 84 տող է մերն ենթադրելով յոսնական աղբիւրն լափուի: Եւ:

«Բաղնիկ» 1875, էջ 352-7:

«Վարդանայ համեմատութիւն» առջ էջ 354-7. ձեռագրին մասին ըսածը սեւ քիչ մ'ենքը:

«Հմմտ. առջ» էջ 257 «Գաղափարն կրնայ ըսել որ Վարդան այսպիսի միջոց չէ ունեցած միջ Պիտիգեայ կար-նէին տանդէ: Այլ ինչուս ուրիշ զբոց միայնութիւններն առած էր՝ նոյնպէս Պիտիգեայ գրքին՝ կամ անմամբ թարգ-մանած կամ թարգմանածին մէջն թողելով՝ իրեն պատշաճ գտաւ միայնութիւնները ժողովն է, եւ:

«Նորայր: Վարդանայ Բաղնիկութիւն» Գ. Պիտի-1880, էջ 61-2: Նորայր բուն քննութեան առած էր այս-նայ Բաղնիկ Վեցորդին (առջ էջ 61-69), որուն Վենե-կայ ապագայութեան սիւնը ընկերներունը՝ կ'աղչէր Առանձին Հարց ձեռագրին համեմատ, որ «Թէ զգրքին հմտութեան եւ թէ մանաւանդ պարտաւորութեանց որ քան զի պա-տասխանութեանց պատճառ: Անանձին Հարց մասնա-նայութեան իջնուայ զարգերեն ինչ կրնայ համարուի, Բաղնի-կ Վեցորդին, Պիտիգեայի Արարածոց քորհակալութիւն Վենետիկին ընթերցանուող, եւ քան զանոնք տեղի-Գերայոյ Պիտիգեայի վեցորդին ամբողջական թարգմանու-թիւնն, որոյ մի պատասխինք են թէ մանով մը մեզ ... ա-հա տարի տեղեր են ցոյցայի տեղայն աղբիւր հարգելին: Եւ:

«Հ. Գ. Վարդան: Վարդանայ Բաղնիկութեան թարգ-մանութեանց նախնայ, Վենետ. 1889, էջ 854-8: «Բաղնիկութեան ժամանակը, կ'ըսուի, յառաջ կ'երեւի քան ընդարձակայ եւ Մարիտայի զարդ, տեղի իմա-տասիրին եւ իւր ժամանակաց տնօրէնով ընծայել: Թե-պէս անկը ինչուս ի վարս հոսութիւն ալ աղան են ալ: Բայց նեղի կարեւոր տեղի միմեայ որ ժամանակաց

թափութեան ձեռնորոշութիւն կ'ուս. եւ այն՝ երկու կողմանէ, երկուսն ալ ի վերջոյ թերի մնալով: Մի-նա՝ լաղիւր Վատնեան Հարց ձեռագրին ընդօրինա-կութեան համեմատ հրատարակել սկսաւ: Հ. Վեթա-նա Յիշատակ, որ Պիտիգեայ թարգմանիչն ալ կը համարէր նոյն իսկ ինքն Ստեփանոս Սինեչին, բայց հրատարակութիւնը կ'իտառ մնաց՝, ինչպէս այժմ՝ կը ծանուցանէ «Ինչպէս հրամանաւ ... ի կէս ուղիւ թողնել գգործն՝ ցամաքի մը ի հեռու որո-նահանա հայրենեաց, գտնուելով՝ չ'ընդ նայն ժա-մանակ Հ. Գաղնիկ Նապարեթեան կը ծանուցանէր Կ. Պոլսոյ երկարաթիւթիւթիւթի մը մէջ՝ որ պիտի սկսի հրատարակել Պիտիգեայ մեծութեան երկա-րութեան ամբողջութիւնը ... արդեամբ Մեծ. Ան-տոնիկան Հարց, որը ամենայն կերպ զիւրութիւն եւ ընդունակութիւն ըրին մեզ, ոչ միայն օրինակա-լով եւ տալով իրենց քով գտնուած Պիտիգեայ հայկական ամբողջ գործը, այլ նաեւ յանձնելով մեզ զձեռագրին ի քննութեան եւ հրատարակու-թիւնը, եւս: Արդեամբ ալ յաջորդ թուով կը գտնենք նաեւ «Պիտիգեայ իմաստասիրի վարքն եւ իւր Վեցորդայ գրատառքին հայրեն թարգմանու-թիւնն եւ ձեռագրիւր, ուր թարգմանիչը կը հա-մարուի Սերէոս պատմագիրը: Եւ ստոր կից արդէն կը սկսի ընդօրին հրատարակութիւնը՝ որ նոյնպէս կ'իտառ մնաց:»

Հրատարակութեան այս կրկին փորձերը գտնէ այն օրուսն ալ ունեցան որ հայադու Տեղաց զա-ղեաց Պիտիգեայ խնդրով, եւ հրատարակեց փո-քրիկ բայց գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը՝ նաեւ Հռոմէոս Գիտաւթեանց ձեռնարանի տեղեկագիրը մէջ՝ եւ ապա առանձին տեսարկով,՝ եւ ուր

Սարկուազ Բովհանու ալ վերադէր, Սարկի քերական-տեղի աղչէ եւ ընտիր շարագրութիւն՝ կրնայ այդ կարծիքն ալ արդարացնել:»

«Բաղնիկ» 1890, էջ 109-110: «Եւսուր եր-րորդի թարգմանչէն մըրց հեղինակութիւն, կ'ըսէ, երեկ յիշեալ եւ ուրոյն քերականութիւն հայ բարբառ, որում՝ միայն միմեային յոսնաբանն ո՞ր լեզուին եւ անունը իմաստից արտիքն, այլովն հանդէս, մինչեւ լիցողը երկրայութիւն բայց միայն զանաւն թարգմանիչն անձա-նօթի, զոր ինչ խորհրդի թուի զիւնեցին հաւատա-լ Ստեփանոս, զթարգմանիչն Նեմեոսայ եւ Նեմեոսայի գրոց:»

«Բաղնիկ հրատարակութիւնը ան՝ առջ, էջ 110-111, 144-7 եւ 220-214, ամբողջ տառք 22-385, թուական ներ-ջեւ համեմատութեան յայն սկզբնորդին:

«Պոլսոյ Հանգեւ կրթամեայ Կ. Պիտի 1890 (Ա. Յարի Թիւ 1՝ Սարկի 15), էջ 23-4:

«Պատմիչ» առջ Թ. 2, էջ 40-3: Ձեռագրին մա-սին սեղեղութիւնը քիչ մ'ենքը: Թարգմանութեան հա-մար կ'ըսուի «Թարգմանիչն անմամբ է, բայց համարու-մ է զլիւրեւն Բաղնիկանեաց երկրորդական կարենց, որ ժա-մանակային րդ Պիտիգեայ, եւ քան թէ նաեւ Պատմիչին ի Հերակ ... օգտուելով անկուս ի Պիտիգեայի:

«Նաթ» (Թ. 2) էջ 43-8 եւ (Թ. 7) էջ 153-156, ամբողջ տառք 23-279, ծածկութեանց մէջ համեմատա-թեամբ Սարկուազի հրատարակութեան օրինակին:

s Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche. Vol. II, fassa. 5 (1893), p. 277-297. (Եսառ 21 Միլիոնի նշան տարայ):

«E. Teza, Dell' «Essaomero» di Giorgio Piside

ընծաութեան ու համեմատութեան կ'առնուին բայ ք յոյն սկիզբներէն նստել որսական թարգմանութիւնն, բայց բուն եւ յատկապէս հայերէնն՝ որչափ ծանօթ էր յիշուալ փորձերովն, Հայապետեան յայտնած բաղձաւորն էր որ յոյն տեսնէ ամբողջական հայ բնադիրք, համեմատութեան բնութեան անոնց տարբերութեանց եւ յոյն բնագրին հետ միասին. (էջ 141) Այժմ՝ ահա նոյնքն կատարուած է յաղիկ կերպով։ Ը. Ա. Տիրոյանն իւր հրատարակութեան փորձին ընդհատուելն ճիշդ տառը տարի ետքը՝ կրկին ունենալով նոյն գիւրուածիւնը կը հրատարակէ այժմ՝ առանձին հատորով մ'ամբողջական բնագիրը, գիտցը կամ էլ առ էլ յոյն բնագրին հետ միասին, եւ ճշտացուած ամէն էլ թողմութիւն ծանօթութիւններով, լուստարանելով հայ թարգմանութիւնը։

Համեմատ ներածութենէ կամ՝ կանխաբանէ (էջ 5—11) մ'ետքը, որ հարկաւոր տեղեկութիւն կը տարւի յոյն հեղինակին, իւր գործոյն, հայերէնին եւ ներկայ հրատարակութեան հանգամանաց մասին, կը դուրս հայ բնագիրը՝ գիտցը յունարէնը (էջ 12—191), իբրեւ թարգմեր բնարեւով՝ «Ալեքսիոյ խմ Ալեքսանդրովնիս Գեորգիոս Գիւրիսիոս, յունարէնին հետեւելով (Γεωργίου του Παύλου) փառն զի Անտոնեան Հարց ձեռագրին մէջ ալ սկիզբը պակասելով՝ այժմ իբր խորագիր կը կարգադրուի Սաղմոսի մէկ խորը (Սղմ. ճԺ, 24) կամ՝ «Որպէս զի մեծ եւ քորճ թու», Յոյն թարգմերը գրուած է Միկին հրատարակութեան համեմատ. բայց ծանօթութեանց մէջ լիովին համեմատուած եւ նշանակուած է նստել Հերբերթի հրատարակութիւնը եւ անոր տարբերութիւնը, յատկապէս անոնք որ աւելի մերձուոր են հայոյն ընթերցածոց երբ կը շեղէր տակալ, պարագայ մը՝ որ շատ յաճախուէր է։ Յոյն բնագիրը չափաւոր ըլլալով որոշ սողերով՝ պէտք էր արեւել հայ թարգմանութիւնն ալ տարամանել տողերու եւ թուարկել։ Այս կերպը՝ զոր գործագրած էր արդէն Սուրբեան, օտուգիւ յարմար է, եւ կը դիւրեւցընէ աշխատութեան մը փաստակը՝ նշանակելու այս կամ՝ այն խորը։ Բայց ասոր հետեւութեամբ երկու գծուարութիւնը կը ծագէին։ Նախ հայ բնագիրը ներկայ գրից մէջ հա-

րի բաւոր սողեր պակաս ունի, մասամբ անշուշտ այն գաղափարին թերութեամբն՝ որով քրիստոնեան է Միջնագիւղի ձեռագիրը, բայց նստել շատ մասամբ պարզապէս անկէ որ թարգմանելն զանոնք գտած էր իւր յոյն սկիզբներէն մէջ, ուստի եւ ոչ թարգմանած ընդհանրապէս։ Արգ՝ հայն ու յոյնը գէ՛մ առ գէ՛մ զնկելով՝ թնական էր որ ամբողջ էջեր պարզապէս հայերէնին կողմէ։ Ասոր գարման տարած է Հրատարակելն անով որ պակասանէր Նոր Միջնագիւղի եւ եւ ասով լրացուած հայերէնին թերի սողերը, բայց հայն հետ յիստառեւելու համար՝ զատ տեսակ տառերով տպագրած։ Աւելի գծուար էր երկրորդ կէտը, Հայերէնը մերձաւորապէս մինչեւ կէտը կը համընթանայ սկզբնագրին. ձեռքեւյ մասին մէջ բոլորովին տանձուկայ է սողերու կարգն, այնպէս որ անհնար էր յունին գէ՛մ առ գէ՛մ զնկել, բայց էթէ վերջնայն համեմատ գաւառերու լով սողերը։ Այսպէս ալ բնած է Հրատարակելն, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով հայերէնին տողերու կարգը։ Անշուշտ այս ունի ուղղիւ. եւ անշուշտ իրականք ալ կ'երեւայ հրատարակելն կարծիքը թէ այս խառնակութիւնն յառաջ եկած է հնագոյն գրչու համընթան սկզբնագրին տեղափոխութենէն. բայց եւ այնպէս ասով բնականապէս հրատարակութեան վերջին կէտը չի ներկայացընէր ճշիւ։ Անտոնեան Հարց միակ ձեռագիրը, եւ ասով գարմաւ կ'ենթադրուի որ նախնական հայն ալ լիովին համեմատ էր արդի յոյն բնագրին։ Բայց այս կէտը գնէն ամէն մասամբ զատուելով այնչափ տպահոյ՛մ. քանի որ շատ տարբեր էր ապահովուած հայ թարգմանիցն գործածած յոյն օրինակը։ Սակայն չ'արժեք այս կէտին վրայ ծանոթալ։

Հայ բնագրին լուստարանութիւնը ճիւղ եւ եւ ընդհանրապէս յաղնայն։ Յոյ առ սող նշանակուած են յունին տարբերութիւնը, հայ թարգմանիցն տարբեր ընթերցածն գտած ըլլալը, ընթերցման շիփութիւնը ու նիւթական փոխադրութեանց իմաստն ու մեկնութիւնը։ Բնականապէս ժողովուած չեն Անեւակայ Հատակադարձին տարբերութիւնը, որոնք ինչպէս տեսել։ Արագանայ տուած քաղաածքներն իրենց անեղ զեռնողուած են։ Ընդհանրապէս իմաստով հրատարակութիւն մին է, գովութեան արժանի ամէն կողմանէ։ Քանի մ'երկրորդական կէտեր գործոյն յարգը չեն կնոտարեւէ կերպով՝ նուազընել։ Ահա այս հրատարակութիւնն է որ առախիլ է դիւրութիւնն տուաւ ներկայ համեմատ գրուածի։

Գարշով հայերէնի ձեռագրաց՝ զարմանք է որ Անեւակայ հատակադարձին մասին, որ ամէնէն յառաջ հրատարակուած է, ամէնէն քիչ բան գիտեցը որոշ կերպով։ Աւագերեան ինչպէս տեսանք կ'ընէ թէ «Ի նի մարտիկ միտմ» կը գտնուի։ Այժմ՝ Հրատարակելը բացայայտ էր յայտարարէ (էջ 5) թէ «Չիք մեզ գտնալ պատահ հասանելոյ դիւրեւի ի վերայ չէին մարտն, առ ի ծանօթն տալ զքովանդակութենէն մասնեին, զգամանակն գրուութեան են. չգտանալէ եւս զայցյանն տեղեկու-

secondo la antica versione Armena. Nota. Roma 1893. n° pp. 23:

1 «Ալեքսիոյ Գիւրիոս Գիւրիոս իմաստասիրի սողարեւոյ հոգեւոր յոյն քաղաքում եւ լուստարանիւ է Հ. Արմանս (Ա. Տիրոյան, Անեւակ. 1900, n° էջը 101)։

2 Պատմութեան մը կը համարենք որ յառեան ուր հայն այս կամ այն յոյն ձեռագրին հետ կը նշանակուր, նշանակուած է պարզապէս օրինակ մ'առ. Միկին խմ նման ունով։ Լուստարան էր ձեռագիրը նշանակել համեմատութեամբ։ Միւս կողմանէ Պիտեհայ տարիքներն ու համեմատականները (Ս. Գիրք, Բարսեղ, Նազմազար, Նիւսահի եւն) աւելորդ համարած է իրական նշանակել մ'առ մի, ընթերցողն ուղարկելով միանգամ ընդ մ'առ Միկին հրատարակութեան (տես էջ 9)։ Այս ամենը՝ նշանակութիւնն ունի Պիտեհայ բուն գործն ու ստեղծողներին, ոչ Հրատարակելին եւ ոչ ալ այս կամ մեկը՝ որ հայ թարգմանութիւնն աչքի տեսնելու ունի։

3 Տես ընդարձակ Ծան. 927 առջին (էջ 98—100)։

բին Սեւերոսի. — Տաղ «ի սուրբ յարութիւն Գրիգորի մարտի», իբր 628ին. գարնանը՝ տաղ Արաման Նաշի (Պարսից ձեռքէն Հերակղի կայսեր կողմանէ 628ին, տաղք 116.), ուղերձ մ'առ նոյն Հերակղ՝ երբ 610ին զԳողաս մերժելով գահ ելաւ. (89 տաղ.) տաղգիրք մ'առ պարսիկն եւ հրապարակ Ռոմոս (168 տաղ.), եւ անթիւ վերադառնալիսն ինքն պէսպէս անձերու (ի սուրբ Ազատա եւ Գամբանոս, Գր. Նաղիկապետքի, Նիսիական, Բարսեղ եւն եւն) եւ Նիւթերմա վրայ, օրհնակի համար՝ Սերգիստի հիմնած մասնակազարանին, Հերակղի շինած մէկ բազանեաց եւ նմաններ. Ըստ իր գաղթի իւր տաղգլխաւթիւնն «վան մարգկայրին կենաց», (90 տաղք) շարշելով շատ ուրիշներ. Սակայն իւր ամենամեծ գործն է Տիգր այն, որչ Տայրեղի մասին է այժմ մեր խաբը, Պիտիգեայ «վիտորիայ խմ Սելուդե-լուսիւն» ('Εξήγημερον ἢ Κοσμοσυργία), լի բնագրամական նկարագրութեամբք՝ իր ժամանակին զպաղիարաց համեմատ, եւ նաեւ իր զգամական ակնարկներով, մանաւանդ վերջը՝ որմը սակայն Տայրեղին մէջ այժմ շատ կրճատուած են:

Պիտիգեայ այդ գործը մեծագոյն մասին բնաւ հրատարակութիւն մ'ըլած է՝ ներածութեամբ եւ լուսարարութեամբք՝ Քուրքի, որուն գործը լոյս հանած է սուր ճաշատեսիկ ետքը Ֆոլլիին՝ Վերոյշեալ երեք գրամականներն ի Հերակղ ակէ առանձն հանգեմ ներածութեամբն ու ծանոթութեամբք՝ հրատարակած է նաեւ Բեկկեր: Վերոյշը կրկնած է Միլիոն իւր հշտակաւոր հայրախոսութեան մէջ: Առնչմէ ետքն ալ շատ բան գնահեցաւ եւ հրատարակեցաւ. այսպէս բազմութիւն տաղեր եւ վերադառնալիսն ի հրատարակէ Ըտերնալիս՝ Իրաւագի եւ Արամբախերի յայտնած բազմանքն՝ այդ ամէն հին ու նոր գրութիւնքն տաճիկներն նոր լիակատար հրատարակութեան մէջ: Արամի միակ գրուածքը՝ ճառ Ս. Արամաստայ վրայ՝ որ Պիտիգեայ կը արուէր, այժմ կ'ընծայուի Սոփրոնիսիս. (սեւ Արամբախեր, էջ 190):

Յառկապէս Վեցորայն, որ հոռ մեզի համար կարեւոր է, առաջին անգամ հրատարակած էր Մորել, որ յետոյ յաճախ ուղեւեցաւ. նաեւ վեց

1 Quereci, Opera Georgii Pisidae, Theodesii Diaconi et Corippii Africani Grammatici, ed. Fr. Fogginii, Romae 1777.

2 J. Bekker, Georgii Pisidae Expeditio Persica, Bellum Avaricum, Heracleas. Bonnae 1836, 80 pp. XLII + 166. (Corpus Scriptorum Hist. Byz.)

3 Migne, Patrologia Series Graeca XCII, 1162 -1756.

4 L. Sternbach, Georgii Pisidae Carmina inedita, ի գիրս Wiener Studien XIII (1891), 1-63, XIV (1892), p. 51-68. — Հմմտ. Sternbach, De Georgio Pisida Nonni sectatore, ի գիրս Analecta Graeco-latina philologiae Vindobonae congregatis obtulerunt collegae Craecovienses et Leopolitani. Krakau 1893, p. 38-54.

5 Hexameron, ed. F. Morel, Paris 1584. գար. Անալ. Հայդելերգ 1598, միայն լատինական յաճախ Ս. Հարց գրութեանց Հաւարմանց մէջ, այսպէս de la Bigne, Magna Bibliotheca (տպ. Վեռն 1618), V, 256-270, եւնիւն:

տարի ետքը հրատարակէր Բրունելլի՝ առանց առաջինը ճանշնալու, եւ այն՝ ձեռագիրի մը սխալ խաղաղքն խաբուելով Ալեքիս Աղեքսանդրացւոյ անուամբ: Քուրքի ընդունած է Մորելի ընադրել, միայն անոր լատին թարգմանութիւնը շխտելով՝ նոր մը հաղագս. նոյնք՝ Միլիոնի մէջ 1865ին: Բեկե միայն տարի մ'ետքը՝ բայց շատ աւելի լաւ ընադիր մը հաղագս եւ հրատարակէր Հէրքեր՝ կղաւ. դեպ Նիսիսնու իւր հրատարակութեան մէջ: Տիգրայ տրկուր գործած է ինչպէս բարեք՝ այժմ մ'ըլ Հրատարակին ալ, ընտրելով Միլիոնի ընադիրը՝ բայց լիովին համեմատելով եւ նշանակելով Հերքերի տարբերութիւնքն:

Պիտիգեայ գործոյն բաց ի հայերենն՝ միակ ուրիշ հին թարգմանութիւն մը ծանօթ է, որ Տայրեղին համար ալ նշանակութիւն ունի: Սլաւական-առաւական թարգմանութիւն կ'ըլած էր 1385ին Գեմետրիոս Ջագրոֆին (Demetrius Zografi) եւ այն՝ հին-լատ. օրհնակի մը վրայէն: Երկու ձեռագրաց միւս արդէն նոյն ժոյր գարեւն է, միւսը Ժոն Գարէն, որմը համեմատ հրատարակէր նոյնը Հէտակին: Երկուսը առաւելաւորութիւն մ'ալ հրատարակէր նոյն գործը մասին Միլիոնիստութեան թերթին մէջ: Եւրիս առաւելաւորութիւն մը հրատարակած էր արդէն Նիկիտին լուսաւորուլիսն միկնիտարութեան թերթին մէջ: Հայապէս Տեգոս ցուցցւն՝ որ այս զլուսակարն՝ որ գծարարաւոր մեզի անմասշտիկ է այժմ, շատ կարեւոր է Տայրեղինը համար ալ: Վասն զի երկուսը ալ իրաւուն հետ աւելի կը համեմայինին քան արդի ծանօթ յաւերակին հետ: Պատճառը յայտնի է. երկուսը ալ ունեցած են յոյն բնագիր մ'առնելու նին՝ որմէ թարգմանուած են, որ այժմ ծանօթ յոյն ձեռագիրներէն բաւական տարբեր է: Արդէն նաեւ վերջինքս այժմ՝ Իրաւմէ նուազ պէսպիսութիւն չունին. օրհնակի համար Հէրքերի ընագիրը

1 Ed. Brunelli, Roma 1590. ըստ Արամբախերի Վերգի Ալեքսանդրացւոյ անուամբ ունին երկու ձեռագիր, ներս Cod. Paris. 2693 (ձեռ գարեւն) եւ Paris. Bibl. Mazzarine 568 (ձեռ գարեւն) իրի զանդեան ժամանակագրութիւն մ'ալ կ'ալ Ալեքիս Աղեքսանդրացւոյ արտած սխալեմամբ, եւ Վիեննայի մէկ ձեռագիրը (Cod. Vindob. hist. gr. 124) հոռ մ'ալ Գիտիւր Պիտիգեայ եւ Վերգի Սիմոն յառ անուամբ. (սեւ Արամբախեր, 365.) Պիտիգեայի գործը կը յիշմէն անանք Վեցորայն զարգիւնեալին Նիկիտիսի հետ, որ Թառայ կողմանկերն եր, շինութեանց գրութիւնքն ալ:

2 R. Hercher, Claudii Aeliani Varia historia (Lips. 1864) II, 603-662: Բազմաթիւ ուրիշ գրութեանքն սեւ Արամբախերն:

3 Schljapkin, Историю Г. Писиды въ славяно-русскомъ переводѣ 1385 года, Petersburg. 1892. ի հաւարման՝ «Յեղապարարք Հին առաւական Գրականութեան», թիւ 32: — Հէտակին գրած է շինութիւն մ'ալ «Գեորգի Պիտիգեայ եւ իր գերեմանան, եւ, Միկնիտարութեան թերթին մէջ 1890 (Հատար 269) Յունիսն էջ 264-265:

4 Նիկիտին. «Գիտականութիւն Գեորգեայ Պիտիգեայ Վեցորէնք ընագիրն մասին», ինչ Միկնիտարութիւնին մէջ՝ Journ. Minist. 1888 (Հատար 255) Յունուար, էջ 1-20:

5 Եւս Teza, տպ. p. 14-18: Չնչք կրկնալ կրկնալ, բազմաթիւ օրհնակները:

Մենք ալ իրաւայի կը գտնենք Հրատարակչին կարծիքը (տես 927 Դրան.) թէ «Խառնակութիւն մը տեսանի կարգի բանիցն կամ տաղիցն Պիտի-գեայ, բազէ և Կելի-Կիւ-Սիւնէ յերեւոյն ինքնին ձեռքէ կը բերեն, յետոյ ուրեմն ի մի հասարակութիւնը, որպէս կարծիք տան ինչ զայն նաեւ պիտի տեսնուի ինքնին» միջ ընդ-Կիւ-Սիւն-Սիւն ուրեք ուրեք, որք նշանակը են թերթից կարգան-նը, Արդեամբք ալ այս վերջին կէտը շատ մեծ է պակասեցնու թերթ, երբեմն տեսչի թերթի կամ թղթի մը շարժի։ Ար տեսնուի որ հայերենին գաղափարն որով որդիանալու է Անտանիւն Հարց թերթի, կամ թերթուս տնոյ ալ գաղափարը շա-փազանց քիտաւած են թերթի բնկած գրչադիր մըն էր։ Արդեանք ենք լուսաւոյն որդիակ մի։

Նախ քան այս կեղծ թուղթը նշանակենք երկու պարտաւոր։ Տեղ մ'ուր մեծ թերթի կայ՝ այնպիսի երեւոյթ մ'ունի որ մասնով կ'ընայ տալ թէ որդէն թարգմանիչը խմբող գանդաւորութիւն բնած է գանդոք թարգմանիչն։ Այս պակաս է այն տեղին ուր Պիտիգէն մի առ մի յաւակ կը բերէ անտանոյ կը բուսող պէտքէն օգտակարութիւնը։ Հոս առ տալէն ետքը՝ «Հարց փոխին ծովայնոյ՝ զայսպէս շինուցանէ, որպէս զճնոց ցոյս կը պակսի շատ տալեր (1549—1602), որոնց տեղ առ համառօտ զգիտցումը կը գտնենք» Եւ ինչ ալ Բաղամ իւր յերթիքն է ի ծովու՝ փոխուի, եւ զմեծա-մեծ տխուր բռնկին, կցուի մի պահելով պակա-սն միակ տալ մ'ալ (1591) «Ընդ որս քանչա-ցեալ՝ զստատւածային որհնեցեալ զերեւանութիւն, Հրատարակիչը կը գտնէ (տես առաջ 1548 Դրան.) թէ թարգմանիչն բնուում է որ կամ տեղին օգ-տակար գտնուի, կամ ի վտառակոց խոյս առնուի զարդար տալին եւ յետոյ ի հայր եւն։ Մենք կարծենք որ սեւեւ գրիչ մը գործն ըլլաւ։ Ե այն, գծաւարու բուն թարգմանիչն, որ այլապէս Պիտի-գեայ նոյն մասն ուրպիւր լինէ զուրկ եղեալ էր. (ամ-բողջ այս բաժնիք է տալ 1512—1615 կամ բուն 1651.) Բայց արդ այժմ ալ այս բաժնին պա-հաւած է բաւական մաս մը, սկիզբը բաւական (տալ 1512—48) եւ վերջերին ալ գտնէ քանի մը տալ (1603—7) — Երկրորդ պարագան աւելի կ'արեւոր համարելու ենք. այսինքն այն որ տեղ մ'ալ Բաղամ յայն ձեռագիրք թերթաւոր են, նոյն-պէս է հայերենն ալ։² Անան է որ հայ թարգման-

չին որդիանալու ալ հոս տարբեր չէր. թերթութիւնն ըստ այժմ շատ հին է։

Այսպէս պակասեցնուի զիմաց քիչ բուն կայ հայերենին մէջ աւելի, որ յայն այս կամ այն ձե-ռագրին մէջ ըլլայ։ Բայց սմանք կարեւոր են. հաս-մը որ կ'ընայ օգնել թարգմանութեան ծաւանակը ճշգրտելու, կը տեսնենք քիչ մ'հոգը։ Հրատար-ակիչը գտնողը ընդհանրապէս «տալը ի յայն բնագրէն» կը համարի, եւ մէկ երեւոյցն տալիս այն-պէս կ'ընան երեւոյց։ Սակայն նաեւ հոս բնական ենք որ գտնէ մաս մը թարգմանիչն ապահովուի պատ-մէր իւր յայն օրինակին մէջ, որդիանալու համար սա տալերը (տես 408 Դրան.) «Որպէս զի անանոյն խառնապաշտոն ծառայի՝ Ձեռնայնից իւր փաշ-պէսին հետ տեսնելով, Նախ քան զանունը գտն բարեկարգ լինելու տեսնել, Բացառութեան կէտը արդէն կը ցոյցեն թարգմանաւ ըլլալը» Եր-կրորդ տեղ մը՝ ուր մեծ պակաս կայ ձեռագրին մէջ (պակաս 1694—1710) քանի մը տալ կայ նոյնպէս «տալը ի յայն բնագրէն», բայց լեզուն նոյնպէս տալիս հին է, ուստի եթէ յաւելուած՝ շատ հին է։³ Ամենին կարեւորն է երրորդն, ուր (932 տալին կից) ճիշդ 12 տալ աւելի ունի հայերենն, բայց տալեր՝ որոնք ինչպէս Հրատարակչին ալ նշա-նակած է, շատ նման են քիչ մ'հոգը յալարու-959—966 տալերուն։ Նոյն թնագրին երկու տարբեր թարգմանութիւն կ'երևան տալեր, ինչպէս ար-գէն Պիտիգեայ քով ուրիշ տեղեր ալ կը գտնենք յայն թնագիրը կրկնուած՝ հայը տարբեր թարգ-մանաւած։⁴ Այս ամէնը կը մեկնուի կամ անո՞վ որ տալիս յայն օրինակն ունէր գտնողը կրկնու-թիւնն է քիչ մը տարբեր ձեռագիր, որով այն-պէս թարգմանած է հայն ալ. կամ եթէ ինչեալ 12 տալերն լիպելն յայն օրինակին մէջ՝ առնչուի-ն ունիցը հայ թարգմանութեան սրբազանութեան կամ նոր խմբագրելու շարժիլն օրինակ մը։ Յի-շեալ տալերը յետոյ կը տեսնենք, վրան զի վար-

(— հոս տալ մը թերթաւ յայն բնագրէն, ուստի հայն ալ տեսնուած թարգմանիչն է —) Անտանիւն, Գերբաւար, եւն։ Անտանիւն յիշեալ բերն օրինակ թարգմանութեան որ հոս «Անտանիւն» է այն զոր այժմ Ալի-Կարէ կը կոչենք (ճորտաւոր), իսկ «Անտանիւն» չգտն թարգմանու-թիւնն է փի. «Կարաւիւր» (այս) յիշե՛ք՝ ճորտաւոր տեսնուած է ուրիշ օրինակ իմաստով իւր աւելի՛ քովը գրուած, զետեղուած։

«Գիտնալ տեղեւորութիւնն այսինքն՝ զխառնաբոյս, առ-ժըրական յաւանաւորութիւնն է. հման Անտանիւն թարգմանիչն գտնող» Այս պատճառ ընդգրկել է լար, այլ լեզու-իմաստի հարաւորութիւն շարագոյն է և, եւ նմաններ. (տես 41, Բ. 512—13)։

«Այս քանքն է (տես 1693) «Եւ ողորդութեան առ ք զհաւութիւն բերելով, զքո երեւոյց յուզանելու կամուքով. այլ փոխանակ զնեւ առաջի զարարան, որպէս զի ոչ զայլիչ եւութիւն կարգաւորեն» Սղարաւորութիւն տես Սղարաւ Բ, 31, Սղարաւ մը՝ տեղ եւ այլուր. ճիշդ. ԷՔ, Բ, 739—40։

«Անտանիւն ասիական իմաստով տես տալ 110—121 (տես 232—9) 1654, 1686 եւ նմաններ։ Թարգմանիչն պէս պէտքուրութիւն ունի յայնքն բուն բնագրին ալ, այսպէս (տալ 108) «Կարեւոր քիչն է շարժիլը կայ մայրն եւ (տալ 178) «Կարեւոր Բաղամ եւ կառուցմանը ընթանալն. նոյնպէս յաւանաւոր։

այսպէս յառաջ միշտ ժող. այսպէս 1346էն ետքը 928—35, 959—66, եւն եւն։

«Այս մեծ թերթիքն» ուր թուղթն ինկած ըլլաւ. է, են տալք 1011—28 (Կառավոր մասի մը), 1070—86 (Լեռնագետ Գործերի եւն), 1127—1135 (Հոգեւոր եւն), 1550—1605 (տես վերջը) 1694—1710 (ուր երեք «տալեր» առ)։ Միւս մասը պակասեցը շափազանց շատ են, այս-պէս՝ 941—3, 987, 973—6, 1043—4, 1158—80, 1183—4, 1198—1203, 1279—83, 1286—99, 1321—3, 1369—70, 1378—6, 1472 1474—5, 1500—4, 1506—11, 1526, 1545—6, 1685—6, 1675—6, 1684, 1689, 1723, 1749—56, 1776, 1847, եւ ամենէն մեծ վերջաւորը։

«Յոս տալ 1681, ինչպէս նշանակած է Հրատարա-կչին ալ. քերթաւորած ձեռագր. վրայ է խօսքը» ուր հայը կը գրէ «Ապագան, Ներսիս, Անտանիւն, Անտանիւն Երկու»

